

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ АРХІВ

Пантелеймон КУЛІШ

VII.

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

(Уривок)

Подається завершення «Історичного оповідання» П. Куліша – ті розділи, які не були включені до видання твору в книзі «Спогади про Тараса Шевченка» (К., 1982). Непублікування останніх розділів Кулішевого оповідання у виданні 1982 р., імовірно, пояснюється доволі специфічним трактуванням П. Кулішем постаті Тараса Шевченка. В основному збережено авторські правописні характеристики.

Публікується за виданням: Куліш П. Спогади про Тараса Шевченка. – ДВУ. – Харків-Київ. – 1930. – 92 с.

У Третьому Одділенні Собственной Його Імператорського Величества Канцелярії аж ногами з досади затупотіли, як я сказав, що зроду вперше бачу знаменитий статут, а чув про нього оттак і так: «Что вы нас за мальчишек считаете?», – гукнули на мене Дубельт і Орлов. А вони обоє справді були мальчишки, по-нашому – хлоп'ята, під сивим усом, тільки що лиха московська доля звеліла їм правити дорослими, та ще як, без усякого закону. «Праведникам бо закон не лежить», або «дурням закон не писан». Хто ж вони були, чи праведники, чи дурні, нехай скаже історія.

Варшавський братчик мій, котрого вхоплено і привезено слідом за мною, вислебізував їм усе, як од мене таїлись і про що таїлись, навіть із самою назвою обшества. Шкода.

Десять раз приводили нас під салдатськими штиками, перед пилатовський трибунал; десять раз перепитували, гадали, міркували. Бідний хлопець, бачивши, що заподіяв мені й Шевченкові таке лихо, котрого не бажав би й ворогові, упав навколішки перед сими праведними чи премудрими правителями Імперії й, плачучи, благав, щоб не карали нас за чужу провину. «Каков хитрец-то», – говорила, споглянувши на мене, сивоуса дівтора: «чужими руками жар загребает».

«Молодой человек!» – промовив з імператорською повагою Орлов до плачу-

щого бідолахи, справді ще дуже молодого хлопця: «это вам делает честь, что вы так великодушно оправдываете приятеля».

А потім каже до Дубельта: «По моему докладу, его величеству благоугодно было освободить благородного юношу от заключения в крепость. Отправьте его в Петрозаводск: рекомендуйте губернатору, как отличного молодого человека, и чтоб дал ему хорошее место».

Як бачимо, ся дівтора не була собі й без благородства. Вона таки про нього чувала. Та хто ж сього не знає, що й між членами святої інквізиції бували благородні люди.

Тим часом листи мої з столиці до киян покладали докладчики перед верховними беззаконними суддями, і чого в мене по тим листам допитувались, те я мусів, тут же відказавши, писати. У мене питали: «Для чего вы подписывались рукою *властною*, как малороссийские гетманы? – Что означают в ваших письмах слова: «не разговоры, а дела должны поглощать ваше время»? – Как понимать фразу: «тогда от ваших слов, как от труб, падут стены иерихонские»? і т. д.

За тридцять п'ять літ усякого лиха й всякої турботи, я вже й позабував багачко з хлоп'ячої іграшки.

Пам'ятаю однако ж добре, як подано мені раз виписку з моїх листів, щоб я на неї підписався. Прочитавши, я сказав: «От по сі – мої слова, а дальш написано чиюсь видумку». І, як справді в автографі моїм не знайшлось фальшованої приписки, я, з великої досади, забув, що сиджу в левовій пельці, і почав здорово лаяти своїх суддів. «Хіба ж причинен цар у тому, що ви коїте», – гукав я на ввесь розбишацький вертеп. «Та ж не йому, а вам із сього користь, щоб ми були винуваті. Як ваше лукаве серце поверне справою, так він бідолаха й задекретує. На вас і на ваших дітях лежатиме пролита по його декрету кров неповинна, і коли не ви, то ваше кодрло за неї покутуватиме».

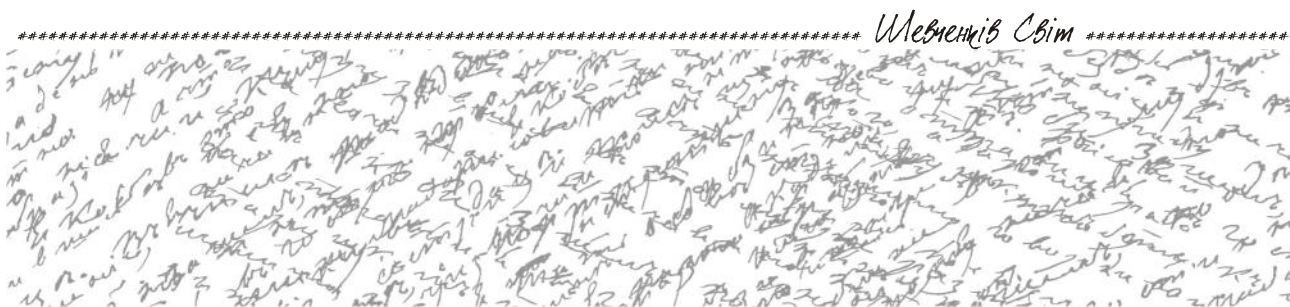
Полякались, далєбі що так, ниці герої сліпого деспотства, почувши слово правди-матері, і мов шкільна пустота, почали передо мною оправдуватись – чим би думали – помилкою.

Та не на користь мені вийшла вся моя правда. Не знаходячи ні в мене самого, ні в інших паперах, котрих тоді понавожено возами з України, ніякого сліду мого бунтівництва чи «заговора», як вони величали сю мізерну справу, і чуючи од усіх, що я не знав, як і зветься те общество, котрого, не обинуючись, і Дубельт, і Орлов величали мене главою, розумні люди аж скреготали зубами з жалку, що я, мовляли, «всех водил за нос и остался чист».

Дубельт усе мені торочив про якусь «казнь», а коли б я, мовляв, признавсь, то «его императорское величество, общий наш благодетель, мог бы вас и помиловать, по великому, всему свету известному своему мягкосердию».

Скільки я не впевняв його, що мені ні в чім признаватись, він позирав на мене, скрива всміхаючись, і питав: «Ну за кого, право, считаете вы нас?»

Замість щоб сказати просто, за кого їх обох вважаю, я говорив йому, як дитині: «Поміркуйте самі. От ви мене вважаєте за якогось гетьмана; ви думаєте, що товариші мої готові ринутись у полум'я по моему наказу; ви думаєте, що вони дадуть зняти з себе шкуру, а мого гетьманування не виявлять; вам здається, що по всій Україні наготовлені вже полковники та сотники, що тільки подай гасло, то й вродиться козацьке військо. Та ви б же попереду довідались, які мої фінанси

і який мій рід і популярність на Україні. Та ж таких великих речей не можна чинити чоловікові вбогому й зовсім незначному та нігде незнаному. Я свою жизнь просидів у чотирьох стінах, над книжками, мов той чернець у монастирі». А він мені, покрутивши здоровенного сивого вуса, відказує: «Можно сидеть в четырех стенах и взволновать все государство. Мы видим ясно, к чему вы стремились: опрокинуть все кверху дном, уничтожить существующий порядок вещей. И для кого же, для мужиков, это у вас люди? Посмотрите на этого фонарщика (показуючи мені на вікно). Вы думаете, это человек? Это зверь, который умеет только есть, спать», а далі сказав ще такі глаголи, котрих не напечатала б і казенна друкарня.

От і говори до гори.

Ще знайшли були зачіпку. На одній рукописі моїй про козацький побут нарисував я олівцем стяту козацьку чубату голову; під нею турецька шаблюка; на ній степовий орел видовбує очі; на небосклоні степова могила; з-за могили серпом підбився місяць, кожному розумно, що се образ козацької боротьби з ворогом Християнства. Мої судді зробили з нього образ Росії, що видовбує Україні очі. Так то на злодію шапка горить. Коли б уже мені заманулось такої емблеми, то змалював би я собі двоглавого або хоч укоронованого орла. А коли вже емблемувати Росію без корони, таку Росію, яку собою зображають Орлови та Дубельти, то замість орла треба малювати сову-полунощницю, що сліпує вдень і пається вночі.

«Глубокомыслие» інквізиторів моїх і тут не вдіяло нічого.

VIII.

Ну що ж, гетьман, гетьман, а чортимає в нього ні булави, ні бунчука, ні яких інших клейнодів; навіть і універсалів з його підписею не знайдено; тільки й є що та нещасна рука власна, да й там нема того «твердо», котре сі письменники нав'язували гетьманам. Чухаючи потилицю, таку ж розумну, як і саме чоло, мусіли високі інквізитори спуститись на нижчий лад. Прийнялись критикувати мою книжечку: «Повесть об Украинском Народе», що я торік напечатав.

Се була компіляція тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про ляхів, та тих, що наші кобзарі складували про євреїв, на піджогу або на втіху козакам-п'яницям, та тих, що розкидано по апокрифах давніх ніби сказаній і по фалшованих ще за наших прапрадідів історичних документів. Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Московією. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що не становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодіями, а самих козаків праведними мучениками й благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом. Ні, мій ареопаг слухав читання сієї нісенітниці з таким поважним чолом, з яким, певно, вислуховував усячину той коняка, що Геліогабал настановив старшим над римським сенатом.

«Повесть об Украинском Народе» написав я для пані Ішимової, що вчила дочку Плетньова й видавала журнал для дітей, «Звездочку». Се було зроблено прихватком complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи, і всього

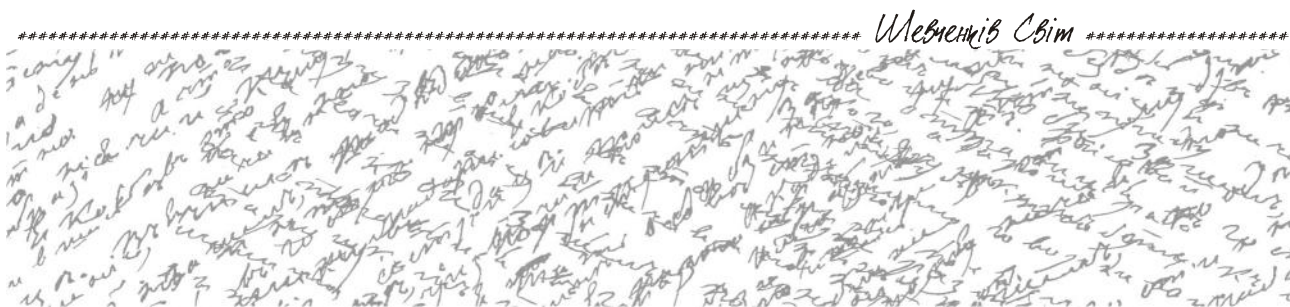
200 примірників отпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продаж цієї книжечки я навіть і не пускав. Премудрий мій ареопаг зробив з неї проклямацію. «Се ж ваша цензура дозволила печатати» – казав я своїм любим критикам – «Що ж ви тепер мені погрожуєте». Та, мабуть, критика одну має вдачу й в журнальних кагалах, і в таких синедріонах, як Третє Одділення.

Про мою нісенітницю написано такий доклад, мов новий Катиліна грюкав у ворота нового Риму, і я сам бачив, як гарно, прегарно, мов гравіруючи пропись, переписував сю цицеронівщину – не писар, ні, чиновник генерального рангу, чоловік сам по собі добрящий, як і гішпанець Торквемада. Ми вдвох її й зчитували, щоб, храни боже, не було якого пропуску в премудрім творі.

Я вже сказав, що мудреці Третього Одділення були собі не без благородства. Тепер скажу, що були вони й не без чесности та й не без мозку. Вони таки розчовпали й розшолопали, що олімпійському громовержцеві не личить ляскати блискавицею над жменею соломи: бо й справді, ця дітська повість була жменею соломи без зерна. Правила вона про такий український нарід, якого ніколи не бувало на світі. От і зосмілилась всеподданіше ходатайствувати в царя, що доволі вже я помучивсь за три місяці пилатівського істязання в Третньому Одділенні, а тепер зробити б уже мені таку превелику милость, щоб я жив собі, засланий на край світу, на волі, яка там засланим буває, та вже хоч би нехай перестало обливатись кров'ю те молоде серце, від которого мене одірвано й котре на вазі в праведного бога важило більш, ніж усі інквізитори з їх верховниками.

Се ж я перекладаю той доклад на свою мову: бо ніяка пам'ять не вдержала б хитросплетеного слова того, що за нього Третє Одділення платило ще дорожче своїм артистам, ніж за чудовну каліграфію».

Пишучи історичне оповідання, не годиться мені вмовчати, що Дубельт не все буває страшною гієною. Спершу він так був мене злякав, що я трохи не впав: бо в очах у мене позеленіло, і передо мною, мов живі, з'явилися дві дорогі мені особи, дивлячись на мою казнь за самозванне гетьманство. І впав би таки, та пан Миколай Писарев, київський мій літературний добродій, а тепер інквізитор, піддержав мене й гукнув, щоб дано мені води. Як же побачив Дубельт, що я вмію й лягати, тоді почав зо мною розмовляти про всячину, як батько з сином, а дорогі мені листи, котрі йому подавано, приносив не розпечатуючи сам, своєю кривавою персоною, туди, де я сидів, мов який тигр, за залізною ґратою, дивлячись, як блищать крізь неї салдатські багнети. Ще й надто: сидючи довго зо мною по ночах, сам на сам, у своїм інквізиторським кабінеті за столом, давав мені читати листи своєї жінки, розмовляв зо мною, як добрий сім'янин, і лестив моє серце найкращими речами. Він таки й справді думав, що я новий Павлюк, чи Наливайко, чи який інший герой чести й свободи, про котрих письменні наші земляки понатуркували всяких дурниць не тільки в українські, та й московські голови. На мою біду, один з киян затявся сказати Дубельтові та Орлову хоть одно слово, відказавши з історичного одуру, котрим нас і досі дурманяць: «Ви можете мене четвертувати, колесувати, тягти з мене жили, трощити мої кості, здирати з мене живого шкіру, та не допитаєтесь у мене ні єдиного слова». Бачивши по всьому, що в Росії зчиняється таке, яке змалював у Польщі, по видуманому Кониському, Гоголь, на вгонобу лінивому до історичного досліду розуму, – Дубельт, як я бачив і тоді, почав мене шанувати, як шанує чоловік ехидний

ще єхиднішого. Бо так і зосталось премудре правительство при своїй думці, що я, заколотивши миром, зумів позагрібати жар чужими руками. Років з п'ять назад, у «Вестнику Европы» напечатано, ніби я з іншими українцями скомпонував був у Києві слов'янське общество Кирила та Методія. Ради історичної правди, я написав вельми просто й смирно, що сю честь приписано мені не по правді, і послав напечатати. Цензор вичеркнув моє заявлення червоним чорнилом з коректурного аркуша, і сим робом не дозволив мені зложити з себе сан, котрим облекло мене Трете Одділення. Оце ж я гетьманую собі аж і досі на Вкраїні, так само, як гетьманував по милости Дубельта року 1847-го.

Ласкавий до мене Дубельт зоставляв мене й надальше під своєю благодивною ласкою: бо й опісля писав до мене в заточення стрічок по десять своєю безсмертною в історії російської слави рукою. Тим то я й знав, із великої до мене прихильности, що було про мене доложено його величеству, вповаючи, що він, яко особа всемилостива, не відмовить так велико мене помилувати. Як же доклад вернувся до Дубельта, він показав і прочитав мені написані на ньому царські слова, мовби вмиваючи передо мною руки: «Третье Отделение слабо рассматривало книгу Кулиша. На два месяца в крепость, а потом в отдаленные губернии, с запрещением служить по министерству народного просвещения».

ІХ.

Нехай же тепер підслужливі столичні газетники не замилують мовчущим людям очей, відписуючи літературним конгресистам у Европу, ніби в Росії ніколи не карано за літературні твори. Мене скарано за напечатане з дозволу цензури, скарано вельми жорстоко за хлоп'ячу книжечку; а Шевченка ще з більшою дикістю скарано за те, вхопивши його серед шляху під Києвом, знайшли в нього «шпарґали», котрі він гарненько позбирав до купи, добре в Києві переглядіти, та й розібрати, що годиться, а що й не годиться печатати.

Коли б Шевченка пущено хоть на три роки туди, де люди живуть на волі – може б він багацько дечого поперероблював у своїх рукописах. Бо, певно, ми б не були з ним там лежнями і свій час тратили б не на саме балакання. Певно, серед людей, не згнічених цензурою, догледілись би ми з ним історичної правди, й коли б що писали, то не все написане в старовину чернечим пером або співане кобарським голосом уважали б за святу правду, як роблять люди, догоджуючи тим, котрі щуплять ще менше їх самих.

Тепер же, як що пописалось у Шевченка під надихом фальшованої історичної традиції, так воно і заклало навіки, і, може, ще гірше правди коле очі великому кобзареві по тім боці Ахерона. Позираючи на ту волову шкуру, що на ній списує диявол людські гріхи, бідолаха Тарас міг би сказати імущому уші на слухання: «Твоя от твоїх тобі приношу й за себе самого; і за всіх земляків моїх, їж на здоров'я та згадуй мене, поки світу сонця. Бо й твої золоті казюки, що взяли собі за девіз: après moi 1e déluqe і ті, коншунствуючи поза плечима в свого бога, поробили пословицями такі мої слова:

*Од Молдаванина до Фінна,
На всіх язиках все мовчить:
Бо благоденствує...*

Не мовчатиме ж воно вічно; колись таки заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства. Тоді й в нашій бідолошній Україні справдиться ієреміївське пророкування Шевченка:

*... Заговорить
І Дніпро й гори,
І потече сторіками
Кров у Чорне море
Синів наших, і не буде
Кому помагати:
Одцурається брат брата
І дитини мати...*

Правителям Імперії 1847-го року здавалось ділом дрібним запроторити в російську преісподню мужичу дитину, що писала вірші не знать якоюсь мовою. Тепер ся мужича дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна. І як усе чесне, усе благородне й високе умом у Росії йде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка. Тим часом обидва вони змалювали неоднаково передовиків і велетнів руського духа, спасителів Імперії серед хуртовини, создателів її становища в Європі й головних підпомочників могутності вже й тепер, дарма що притиснутої, преси, – Петра Первого й Катерину Вторую. Бо Шевченко, начитавшись псевдоісториків, так возглаголав про них:

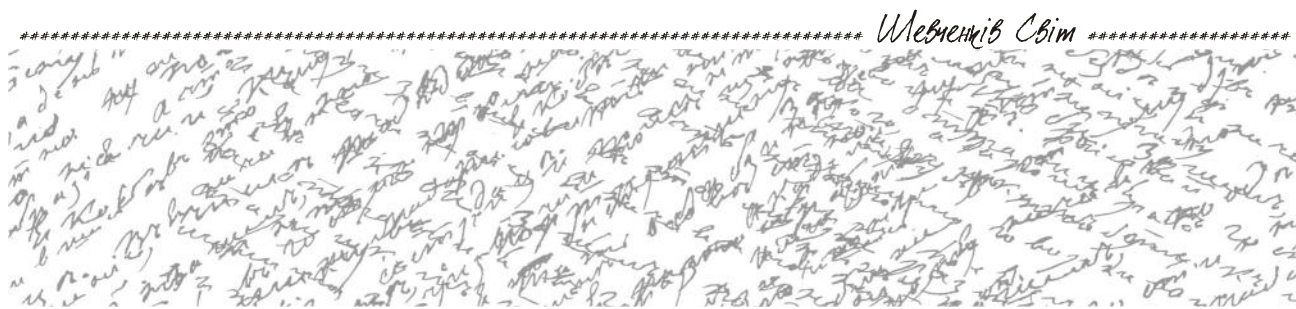
*Се той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину...*

Обидва поети обдаровані великими дарами природи, Шевченко ще більшими, ніж Пушкін. Хто ж із них прозорнув глибше в історичну правду, чи панська, чи мужича дитина? Хто з них був компетентен возглаголати про такі великі речі: чи той, що мав нагоду запомогти природній дар свій широким обертанням у житті, культурі й науці, чи ж той, хто сієї нагоди не мав. Певно, що перевага тут буде в Пушкіна, а не в Шевченка.

Коли б судді Шевченкові знали своє стійло й не мішались у такі речі, котрих їм не дано розуміти, – кризь те серце, що засвітилося спасенною думкою «спокутувати гріх щербатої Тарасової долі», кризь те праведне серце не пройшов би гострий меч; Шевченко дорогою науки з'єднався б із Пушкіним (бо правда одна, нема двох правд), і те руське єдинство, которого допевняються й такі розумні люди, як Петро з Катериною, і такі «олухи Царя небесного», як Дубельт із Орловим, се спасенне для нашої будучини руське єдинство покріпилось би Шевченком ще більш, ніж самим Пушкіним.

Оце ж тепер і вбачайте, чого накоїла сивоуса дівтора.

Не пишу я своєї автобіографії, ані своїх мемуарів. Я виставляю науці історичні факти раніше, ніж вона про них довідається з заперетних поки що архівів. Бо життя не жде, не хоче ждати, і живий живе гадає. Недавно сказав великий

історик Момзен у Берліні, що правителі народів приводять народи зовсім не до того, до чого привести силкуються. І справді ж бо, народи живуть по закону божому, по закону природи, і вся правительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати, – скажем лучче: щоб об сей закон не розбитись.

Тим же то й наш мізерний, знівечений і незгодний нарід Український має таке велике право на свою жизнь, як і найменша травинка на свою. Ба й найменшій на землі травинці дала природа таку велику потугу житні, що хоч би всі деспоти, від самого Німрода почавши, працювали над тим, щоб її на світі не було, – не змогли б свого вдіяти.

Що постало на Україні послі 1847-го року, се ми всі знаємо. Знаємо й незабутній у літописах просвіти царський декрет 18 мая 1876-го року про нашу рідну мову.

Нам тепер на Україні так добре, як тому Палієві в сибірних пустинях, – що каже дума:

*А як прийшов пан Палій додому,
Та й сів у наметі,
На бандурі виграває:
Лихо жити в світі,
Той, душу заклавши,
Свиту, бач, гаптує,
А той по Сибіру
Мов у лузі дубує.*

Як за часів Палієвих були земляки, що навіть і «праведного царя» підводили засилати добрих його слуг на Сибір, аби собі безпечно гаптувати золотом свиту, так і тепер не переводяться добродії, що роблять нам Сибір із нашої домівки. Оце ж ми, робом Семена Палія, і виграваємо собі на кобзі про своє велике лихо, про свою гірку тісноту.

Нехай земляки не здивують, чуючи тони сумно понурі. Бо ні Велика Руїна, ні козацькі усобиці, ні запорозька гайдамаччина, – сі три глибокі ступні до морального тартару, – не завели нас у таку темряву, як наше рабівське безголов'я, що настало після безголової Гетьмащини. Співаємо собі по хуторах не про те, що веселить серце, бо веселитись йому на Україні нічим, а про те, що його вражає, мов ножем крає.

Одну одраду чує хуторянин, спускаючись мислю своєю з темного ступеня ще до темнішого, у безодню національної погібелі, – ту одраду, що він знає тепер, де ми опинились, і не доймає вже віри ні лукавим у своїй тупості книжникам, ні ехидним у своїй святості фарисеям:

*Ой буде світ, буде,
Прокинуться люди,
У всяке віконце
Засіяє сонце...*

Тепер ми вже гидуємо тьмою, що возлюбили були паче світу. Се наша одрада, єдина одрада.

